

УДК 314.7: [325.1: 940] (477)

Пронь Т.М., Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв

Пронь Тетяна Михайлівна (1959 р.н.). Кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтва. Закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту в 1980 році. Коло наукових інтересів – *міграційні та етнічні процеси на Півдні України у XVIII-XX ст.*

Міграційний рух серед німецького, шведського та чеського населення південних округ України в контексті суспільно-політичних процесів першої половини XX ст.

У статті висвітлюється механічний рух німецького, шведського та частково чеського населення південних округ України в першій половині XX ст., показано його тісний зв'язок із двома світовими війнами, встановленням радянської влади та специфікою її економічної і національної політики.

The article considers the mechanical motion of German, Swedish and partly the Czech population of south's neighborhoods of Ukraine in the first half of a XX item is lighted in the article, his close connection is shown with two world wars, establishment of soviet power, specific of its economic and national policy.

Стрімкий вихід етнонаціональних спільнот на арену політичного життя в останнє десятиріччя XX ст. та зростання їх ролі в суспільно-політичній сфері життєдіяльності суспільства визначають актуальність і практичну значимість етнонаціональних проблем та їх досліджень.

Минуле і сучасне національних меншин, які проживають на теренах України, знайшло досить широке відображення в сучасній науковій літературі [1]. Однак чимало важливих аспектів проблеми залишаються недостатньо вивченими і на сьогодні. Тому автор статті ставить за мету охарактеризувати міграційний рух серед німецького, шведського і частково чеського населення південних округ України в першій половині XX ст.

Під час Першої світової війни царський уряд вирішив примусово переселяти німців у східні райони Російської імперії, зокрема до Сибіру [2], але цей процес зупинили революційні події. З жовтня 1918 р. депортованим німцям-колоністам було дозволено повертатися назад. Більшість із них скористалися цією нагодою і повернулися до своїх осель. В основній масі це були селяни. У 1920 р. у селах Миколаївського повіту проживало 5263 німці, Херсонського – 7590, у Миколаєві – 1020 [3].

Але стосунки німецького населення з новою владою налагоджувалися також досить складно. Примусові методи виконання планів хлібозаготівель, скорочення земельних володінь лише посилювали недовіру і вороже ставлення колоністів до неї. Болісно вдарив по них і голод 1921-1922 рр. Ще більше невдоволення німців викликала адміністративно-територіальна реформа 1922-1923 рр., у ході проведення якої було проігноровано національний склад населення при формуванні нових районів і сільрад, що, на думку дослідників, призвело до занепаду традиційних форм господарювання, до руйнування національно-культурного укладу життя німецького населення [4].

Постійні утиски з боку державно-партійного керівництва викликали крайнє обурення, штовхали колоністів до пасивного опору, посилювали прагнення емігрувати в Америку, Канаду або шукати підтримки в урядах держав свого етнічного походження. За свідченням ДПУ, в Херсонській окрузі на грудень 1924 р. було подано 600 заяв на видачу паспортів і дозволів на виїзд за кордон [5]. На відміну від корінних мешканців, у них ще була така можливість.

Становище в німецьких колоніях не раз обговорювалося на найвищому рівні в політбюро ЦК

КП(б) України [6]. Розуміючи, що наріжним каменем невдоволення колоністів є земля, влада терміново приступила до вирішення земельного питання. У 1925 р. пройшла реєстрація безземельних і малоземельних селян в округах. На землеустрій німецьких колоній у Миколаївській окрузі відводилося 15754 га угідь, у Херсонській – 6019 га (найбільше по Україні – Т.П.) [7]. У відповідності із заходами Наркомзему України протягом 10 років на землях колективних фондів Херсонщини повинні були розселитися 2676 німців [8]. Однак кількість відведеної землі не задовольняла колоністів. Вони вимагали збільшення своїх угідь за подвірними нормами прирізки земель, а українські та російські селяни наполягали на впровадженні зрівняльної системи землекористування. Ці протиріччя спричинили зростання соціального напруження. Скривджені колоністи шукали радикальних способів виходу з ситуації, зокрема, виїзду за межі країни. Щоб зупинити еміграційні настрої “гарних господарів”, якими вважали німців, уряд переглянув питання їхнього землезабезпечення. 3 лютого 1926 р. ВУЦВК прийняв постанову “Про землепорядження у німецьких колоніях” [9]. За цим документом із державного земельного фонду було виділено додаткові землі для розселення німецьких колоністів, якщо середній розмір ділянки був менше, ніж шістнадцять десятин на подвір’я.

Крім цього, державне керівництво вдалося до енергійних заходів, спрямованих на забезпечення національно-культурних інтересів колоністів. Першим кроком стало рішення РНК УСРР “Про виділення національних районів і сільських Рад” від 29 серпня 1924 р. [10]. На території Миколаївської округи у 1925 р. був створений Ландауський німецький національний район [11]. На початку 1926 р. в 25 його населених пунктах вже проживало 24087 німців, 400 євреїв та 5 молдаван [12]. У тому ж році район отримав

більш відповідну поточному моменту назву – Карл-Лібкнехтський [13].

Завдяки вирішенню земельного питання на користь німецького населення, впровадженню в життя політики “коренізації”, поліпшенню роботи у сфері культурно-національних відносин компартійній владі вдалося призупинити еміграційний рух серед німців та заохотити більшість із них повернутися у свої колишні селища. У грудні 1926 р. чисельність німців у Миколаївській окрузі в порівнянні з 1920 р. зросла у 4,8 рази, у Херсонській – 1,6 разів. Так, у Миколаївській окрузі за даними Всесоюзного перепису населення 1926 р. їх чисельність становила 30911 чол. (6,2%), у Херсонській 16820 (2,7%), що стало підставою для утворення в лютому 1926 р. на території Херсонської округи Високопільського німецького національного району. Тут компактно проживало 10637 німців, 2830 українців, 303 росіяни і 150 євреїв [14].

Водночас, щоб запобігти відтоку та утримати частину національних меншин від подальшої еміграції з СРСР, НКЗ УСРР розробив ряд організаційних заходів по переселенню німців на східні і південно-східні окраїни РСФРР, у т.ч. у Поволжя. У 1927 р. було підраховано, що Україна має 5811630 чол. надлишків населення, яке планувалося переселити та розселити протягом 10 років по трьох зонах: перша зона – Далекий Схід, Камчатка, Сахалін та Карело-Мурманський край; друга зона – Сибір, Урал та Казахстан; третя зона – Крим та Південна Україна [15]. Сутність масового переміщення населення полягала, перш за все, в тому, щоб уникнути “аграрного перенаселення” та гострих соціальних конфліктів. До планових переселень з Півдня України було включено найбільш численні національні групи всіх округів Одеської губернії, до яких віднесли і німців. Про це свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1

Десятилітній план переселення німецьких селян (1927-1937 рр.)*

Назва округи	Загальна кількість німецького населення		Надлишок населення на 1927 рік	Приріст за 10 років	Всього надлишок населення	Кількість осіб, задіяних у сільському господ.
	В абсол. цифрах	У % до всього населення				
Одеська	76692	10,5	4856	8695	13551	5272
Херсонська	20614	4,0	1153	3328	4381	1705
Миколаївська	26959	6,0	–	2142	2142	834

* ДАХО. – Ф. Р-2. – Оп.1. – Спр.1455. – Арк. 4.

Однак посуха 1927-1928 рр. і загроза голоду, нова хвиля переселення, впровадження колективізації та розкуркулення заможних господарів черговий раз порушили соціально-економічний стан німецьких колоній. Це спонукало не тільки німецькі, але й інші національні меншини самостійно шукати виходу з цього становища в еміграції з СРСР.

У жовтні та листопаді 1929 р. в деяких колоніях Високопільського, Качкарівського та Бериславського районів Херсонської округи [16] піднімається стихійна еміграційна хвиля. Поодинокі колоністи вирушають до Москви з проханням дозволити виїзд на Батьківщину. Дуже швидко розповсюджуються чутки про те, що виїжджати з СРСР дозволяється всім колишнім емігрантам і що паспорт до Канади коштує 50 руб. [17]. Але після отримання неодноразових відмов на виїзд колоністи припинили марні поїздки до Москви та почали робити спроби виїжджати нелегально. Вони таємно, за безцінь, розпродавали майно, спішно заготовляли харчі на дорогу. Станом на 15 листопада 1929 р. з 776 дворів Високопільського району 50% ліквідували своє господарство. Загалом із 34 сільрад цього району виїхало 19% усіх родин, 50 відсотків із них вважалися заможними селянами, 30-35 – середняками і 15-20 – бідняками. Біднякам і середнякам не подобалися “п’ятиденка, заборона викладання Закону Божого в школах”, заможним господарям “п’ятирічки, колективізація, контракції та примусові засівні кампанії, що охоплюють всі засіви, залишивши селян без хліба” [18].

Ситуація ускладнювалася тим, що активізації міграційних процесів сприяла міжнародна підтримка реемігрантів. Окрім цього, під еміграційний настрій німців підпали й чехи, які компактно проживали в селищі Кінський Загін Борозенської сільради та шведи селища Старошведське (Альт-Шведендорф, суч. Зміївка), висілок Новошведське (Ней-Шведендорф) і Шведська Поляна (Шведенфельд) Херсонської округи [19]. Серед них миттєво поширилися чутки про те, що шведський уряд планує переселити у 1929 р. своїх колоністів до Швеції і США. У серпні 1928 р. мешканці названих поселень вирішили прискорити цей процес і подали до ВУЦВК зустрічне клопотання про дозвіл на виїзд до Швеції всіх шведських родин. Заможні господарі надавали бідним односельчанам позики, підтримували їх емоційний стан та заохочували до виїзду.

На загальних зборах Старошведської сільради 11 вересня 1928 р. селяни наголошували, що “не мають жодних претензій і нарікань до радянської влади та твердо вірять у те, що їх відпустять, адже знають, що в Швеції на них чекає на якомусь острові земля” [20].

Уряд наказує Херсонському окрвиконкому терміново, протягом двох з половиною місяців

ліквідувати напружений стан у шведських колоніях та надати селянам особливу допомогу. Шведам видали кредити на фураж, виділили насіння для посіву, організували дитяче харчування, обладнали амбулаторію і хату-читальню. Крім цього, райвиконкоми роздали тисячу пудів пшениці, яка була надіслана у вигляді допомоги Шведським Червоним Хрестом [21]. Та, не зважаючи на всі зусилля, еміграційний настрій не вдалося зняти. Спеціальному уповноваженому, після двох з половиною місяців напруженої агітаційної роботи, вдалося переконати відмовитися від виїзду лише 22 особи [22].

Радість переповнила серця колоністів 25 лютого 1929 року, коли РНК УСРР надіслала телеграму, у якій повідомлялося про надання дозволу на виїзд. Колективну заяву відразу ж підписало 492 особи. Та лише в червні, подолавши всі адміністративні перешкоди, пов’язані з наданням паспортів і віз, вони виїхали до Швеції [23]. У поселеннях залишилася невелика група малозабезпечених сімей. Не у всіх реемігрантів добре склалося життя на прабатьківських землях Швеції. У 1930-1931 рр. дехто з них навіть повернувся на землі “малої батьківщини” – Херсонщини [24]. Оскільки зворотній рееміграції шведів радянська влада надавала великого політичного значення, то всіляко їм допомагала.

Варто зазначити, що до еміграційного настрою колишніх іноземних колоністів долучилися й українські та російські селяни. Державно-партійне керівництво сприйняло їх бажання емігрувати як скерований рух проти політики та заходів радвлади на селі. Голова Херсонського окрвиконкому Синяков зобов’язав голів Снігурівського, Качкарівського, Високопільського, Бериславського, Скадовського і Горностаївського райвиконкомів розгорнути систематичну активну масово-роз’яснювальну роботу серед мешканців районів, розподіляючи їх на невеликі групи по 15-20 чоловік [25]. У села спішно направляють досвідчених пропагандистів. Для більш переконливої агітації на регулярні сходи селян запрошували бідняцько-середняцьких активістів із суміжних сіл і навіть колоній. Вживаються заходи по недопущенню руху ходоків до Москви. Окружками переключають увагу бідноти і середняків на участь у колективізації господарств, пожвавлюють роботу нацсільрад, розглядають справи про повернення за безцінь проданого майна та забороняють переселення з одного села в інше. Внаслідок проведеної роботи еміграційний настрій і опір вступу до колгоспів у більшості селян вдалося зламати. З приходом весни вони поступово включилися у посівну кампанію.

Винятком були німецькі колоністи. Вони з недовірою сприймали всі заходи та були налаштовані більш рішуче. Тому раніше розпочате

організоване переселення заможних німецьких господарств у Поволжя продовжувалося. 31 серпня 1929 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли спеціальну постанову “Про раціоналізацію техніки і методів роботи по переселенню” [26]. Для закріплення переселенців на місцях було застосовано так званий гніздовий метод переселення. Направлення видавалися попередньо відібраним у плановому порядку колективам (гніздам), які могли дати найкращий господарський результат. Відбір переселенського контингенту проводився з врахуванням класових, майнових і виробничих характеристик. Заможних “міцних” господарів, хоча й попереджали про складні умови проживання, але заохочували до переселення пільговим проїздом до місця поселення, звільненням на 2-3 роки від податків, а головне – наданням 2-3 га землі. Сільради вели суворий облік переселенців. На кожному переселенську сім’ю заводилися сімейно-майнова (переселенська) картка, яка ставала своєрідною формою посвідчення особистості для одержання переселенського білету. Самовільним переселенням замість цього документу видавали другий екземпляр сімейно-майнових карток, перший з надписом “самоволець” переселився в РНК [27]. Вони втрачали право на будь-які пільги. Так територія СРСР поступово перетворювалася на єдиний трудовий табір, де кожний знаходився під абсолютним контролем держави.

Варто зазначити, що одночасно з офіційно дозволеним добровільним переселенням із південних округ проводилося й примусове виселення розкуркулених німецьких сімей у північні і північно-східні райони СРСР. 27 березня 1929 р. на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У була прийнята постанова про необхідність виселення протягом весни колишніх поміщиків-німців з Миколаївської та інших округ [28].

Отже, перехід до нових принципів регулювання господарського і культурного життя у 20-30-х був лише тимчасовим поворотом у покращанні суспільно-політичної сфери життєдіяльності суспільства. Брак знань та досвіду державного управління позначалися на методах керівництва країною. Негативні наслідки цього не примусили довго чекати. Побоювання німецьких господарів не були безпідставними. Ейфорія від національно-культурного піднесення закінчилася разом із примусовою колективізацією та голодом 1932-1933 рр., від якого на Миколаївщині та Херсонщині померло до 1000 німців [29]. Партійне керівництво довгий час “не помічало” голоду, приховувало його масштаби і відмовлялося від міжнародної “гітлерівської допомоги”. Кошти, що надходили з-за кордону, переадресовувалися на користь Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР).

Передвоєнні роки ввійшли в історію українських німців Півдня як роки примусової міграції

та репресивних акцій. За підрахунками М. Шитюка, було репресовано понад 10 тисяч німців. За кількістю втрат (понад 25 тисяч чоловік у період Великого терору) німці посідають третє місце, пропускаючи в трагічному переліку лише українців та поляків [30].

До репресивних передвоєнних акцій, спрямованих проти німців, слід віднести і рішення про їх депортацію за межі України. У листопаді 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги”, у якій ставилося завдання переселити навесні 1936 р., “головним чином за кордони України”, 6-7 тис. господарств, що чинять опір. У 1937 р. з Одеської області було депортовано 5 тис. німецьких родин “антирадянського” та “фашистського активу” [31]. Виселення німців з південних областей узгоджувалося із загальносоюзною акцією щодо греків, вірмен, татар та циганів. Наступний етап депортації, а по суті, заслання німців та інших “шкідницьких” націй на місця нового “поселення” до Казахстану та у віддалені місця Союзу, розпочався у 1939 році після приєднання Західної України до складу УРСР. Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею посилили антинімецьку пропагандистську кампанію, позначилися на упередженому ставленні радянських владних структур до німецького населення. Під гаслами боротьби з “контрреволюційною фашистською діяльністю” акції виселення проводилися швидко й організовано. Ще більш жорстких форм примусове виселення набуло після 3 серпня 1941 року, коли Сталін віддав розпорядження своєму заступникові: “Товарищу Берія. Надо выселить с треском. И.Ст.” [32]. Остаточно завершити цю планову операцію в південних округах не вдалося в зв’язку з наступом фронту.

Загалом, сталінська колективізація, голод, ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць (1938 р.) призвели не лише до деформації економічного укладу життя, позбавили прийнятних для компактних національних поселень важелів управління, але й зламали будь-який опір, спричинили депресивний стан серед німців. Про це, зокрема, йшлося в окупаційних звітах про настрої у німецьких колоніях: “Фольксдойче ніде не співали пісень і не брали участі в театральній самодіяльності” [33].

Неоднаразові адміністративно-територіальні поділи 1932-1939 рр., фальсифіковані переписи населення 1937 р., 1939 р. ускладнюють точність підрахунків чисельності тогочасного німецького населення в південному регіоні та домінуючу складову міграційних факторів у даному процесі. Згідно з маловідомими даними перепису 1939 р. у Миколаївській області проживало 41,6 тис. німців, Херсонській окрузі – 19,2 тис. [34]. У такому разі їх чисельність, порівняно з дани-

ми перепису 1926 р., не зменшилася, а навіть збільшилася. Ці дані аж ніяк не могли відповідати дійсності. Історичні факти свідчать, що протягом 1920-х – початку 40-х років внаслідок еміграційного, добровільного переселення, вимушеної міграції та депортації, голоду і репресій чисельність німецького населення краю невпинно зменшувалася. Тогочасні аномальні методи управління народонаселенням завдали відчутного удару як по етнічних німцях, так і по населенню південних округ загалом.

Дослідження зазначеного процесу має важливе значення для новітнього державотворчого

Література

1. Німці в Україні: 20-30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України / Ін-т нац. відносин і політології НАН України, Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України; Упоряд.: Л.В. Яковлева та ін. – К.: КМП “Джая”, 1994: Немцы Херсонщины. Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919-1930) / ГАХО, Ин-т культуры и истории немцев Северо-Восточной Евр., Люксембург – Геттинген. – Одесса: Астропринт, 2002; Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Історико-картографічний атлас. – К., 1995; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001; Стьопченко Е. Національно-культурний розвиток німців Півдня України у 20-ті роки XX ст. // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 16. – К.: Унісерв, 2004; Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки XX століття). – К.: Асоціація “Україно”, 1995; Панчук М., Польовий Л. Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – № 9-10 та ін.
2. Історія України в особах: Навчальний посібник (За заг. ред. В.П. Шкварця). – Ч. 2. – Миколаїв, 1993. – С. 206.
3. Статистика України (Центр. стат. упр. УССР). Серія 1. Демографія. – Т. 1. – Вип. 4.– № 12. Население Николаевской губернии по данным переписи 1920 г. – Харьков, 1922. – С. 10-11.
4. Стьопченко Е. Вказ. праця. – С. 157.
5. Німці в Україні: 20-30-ті рр. XX ст. – С. 112.
6. Панчук М., Польовий Л. Вказ. праця. – С. 61.
7. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки XX століття). – С. 71.
8. Немцы Херсонщины. – С. 3-13.
9. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки XX століття)... – С. 67.
10. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України). – 1925. – № 20-30. – С. 233.
11. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн., 1990. – № 1. – С. 57.
12. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р-161.– Оп. 1.– Спр. 1157.– Ч. 2.– Арк. 223.
13. Там само. – Ф. Р-161.– Оп. 1.– Спр. 1035.– Арк. 6.
14. Орлянський В.С. З історії Високопільського німецького району Херсонської округи // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. Тези доповідей і повідомлень. – Київ; Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 197.
15. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-822. – Оп. 1. – Спр. 475.– Арк. 36.
16. Наулко В.И. Шведские колонисты на Украине // XI Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. Архангельск, 10-17 октября 1989 г. – М., 1989. – С. 67.
17. ДАХО.– Ф. Р-2. – Оп. 4. – Спр. 117. – Арк. 132-133.
18. Там само. – Ф. Р-297. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 60-61.
19. Там само. – Ф. Р-2. – Оп. 4. – Спр. 117. – Арк. 135.
20. Там само. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 60.
21. Там само. – Ф. Р-311. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 30; Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 21.
22. Там само. – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 109.– Арк. 21.
23. Коник Ю.О. Реєміграція шведського населення Херсонської округи в 1929 р. за документами державного архіву Херсонської області // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 9. – Херсон: Вид.-во ХДУ, 2002. – С. 60.
24. Чумаченко Г. Шведське поселення на Півдні України // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 2-3. – С. 105; Кулінич І.М. Як і коли з’явилися шведські колонії на Півдні України // Укр. іст. журн., 1995. – № 1. – С. 121.
25. ДАХО. – Ф. Р-2. – Оп. 4. – Спр. 117. – Арк. 132-133.
26. Там само. – Ф. Р-304. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 55.
27. Там само, арк. 56 зв.
28. Кривець Н. Німецьке населення в Україні між двома світовими війнами // Вісник НАН України, 1995.– № 9-10. – С. 54.
29. Іваньков І. Німецькі колонії Півдня України

- та голод 1932-1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлеровської Німеччини) // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 16. – С. 65.
30. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки XX ст. – К.: Тетра, 2000. – С. 319.
31. Німці в Україні: 20-30-ті рр. XX ст. – С. 15.
32. Ямпольский В. “Надо выселить с треском” // Новое время. – 1994. – № 23. – С. 36.
33. Іваньков І. Вказ. праця. – С. 65.
34. Зінич В.Т. Повернення, розселення та облаштування народів, які були депортовані з України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б.Беренштейн, Н.А.Зіневич, В.Т.Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2001. – С. 160.

Надійшла до редколегії 22.09.2006 р.